

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

збагаченні історичного аналізу генетичним, розширенні хронологічного методу до рамок життєвого циклу об'єкту дослідження. При цьому, життєвий цикл характеризує етап розвитку об'єкту дослідження, стадії життєвого циклу дозволяють встановити наростання внутрішніх протиріч, що приводять до переходу його в нову якість, яка характеризує настання нового етапу розвитку.

Евристичний потенціал методології цивілізаційного аналізу дозволяє збагатити розуміння розвитку економічних процесів та явищ. Як відзначав Т. Веблен, історичні зміни мають кумулятивний характер та проходять у формі процесу, зміст якого, на жаль, трактується переважно з позиції технологічних змін, а сутнісна їх сторона не розкрита необхідною мірою. Домінують поверхневі характеристики на рівні метафоричних порівнянь, наприклад, генезу зводять до метафори «колії попереднього розвитку», яка не дозволяє розкрити внутрішні причинні та функціональні залежності як дійсної причини змін та процесної форми їх перебігу.

Звернення до методології К. Маркса дозволить уникнути багатьох помилок та поверхневого аналізу надзвичайно складних суспільних явищ та процесів. При безпосередньому її застосуванні такі помилки будуть лише множитися.

Гриценко Андрій Андрійович,

*д.е.н., професор, чл.-кор. НАН України,
завідуючий відділом економічної теорії*

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

СУЧАСНЕ ЗНЧЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ «КАПІТАЛУ» К. МАРКСА

2017 р. виповнилося 150 років з дня виходу у світ I тому «Капіталу», а у 2018 р. – 200-річчя з дня народження К. Маркса. Ці дати не залишаються непоміченими у світі. Вони стали приводом до обговорення наукового і практичного значення ідей К.Маркса. Серед великої кількості робіт, присвячених

проблематиці, пов'язаної з Марксом, можна виділити дві найбільш системні: «Глобальний капітал» О.Бузгаліна і А.Колганова [1] і «Капітал у ХХІ столітті» Т.Пікетті [2]. Вони по-різному підходять до оцінки сучасних процесів, але вихідним пунктом розуміння проблем є теоретичні надбання Маркса.

«Капітал» належить до невеликої кількості книг, які суттєво вплинули на хід світової історії. В якійсь мірі його доля схожа з відомими релігійними творами: Біблією, Кораном. На перший погляд це здається дивним. Адже в першому випадку мова йде про наукову працю, про відтворення дійсності в наукових поняттях, у другому – про віру, про феномен, протилежний науці. Однак ця дивина зникає при більш уважному розгляді питання.

Незважаючи на те, що «Капітал» видавався величезними тиражами, і в тій частині світу, яка називалася соціалістичною, був предметом обов'язкового вивчення в навчальних закладах, мало хто зміг прочитати всі його чотири (а не три, як часто вважали) томи повністю і уважно, ще менше тих, хто зрозумів сенс і значення його змісту. На початку століття В.І.Ленін, вивчаючи «Науку логіки» Гегеля, зауважив, що «ніхто з марксистів не зрозумів Маркса через півстоліття!» [3, с. 162]. Майже через півтора століття це твердження стало, мабуть, ще більш справедливим. Та й за життя, Маркс, знайомлячись з деякими інтерпретаціями своїх поглядів, говорив, що в такому разі він не марксист.

Чому ж Маркс, і перш за все його основний твір – «Капітал», так важко дається, вислизає з рук щоразу, коли його хочуть використовувати як прапор і зброю, але вислизнувши, повертається знову і знову як якийсь невловимий привид, постійно витає в нашому світі, кличе і відлякує одночасно, з'являється несподівано в зовсім непередбачуваних місцях. Чому така дивна у нього доля? Чому суспільство, яке оголошувало себе соціалістичним і було зовсім не схожим на те, про що писав Маркс, відносилось до нього як до ідола і незаперечного авторитету, а суспільство, в якому відповіді на багато питань можна прямо віднайти в «Капіталі», так сором'язливо все це замовчує? У той же час на Заході в рамках економічної науки до Марксу ставилися і ставляться як до

одного з найбільш великих економістів, які залишили незгладимий слід у науці.

Відомий історик економічної думки М. Блауг зазначає: «В своїй іпостасі економіста Маркс продовжує жити і все ще є актуальним як жоден з авторів, яких ми розглядали дотепер. Маркс піддавався переоцінці, переглядався, заперечувався, його ховали тисячократно, але він втручається щоразу, коли його намагаються відіслати в інтелектуальне минуле. Добре це чи погано, але його ідеї стали складовою частиною того світу уявлень, в рамках якого ми всі мислимо» [4, с. 207]. Зрозуміти всі ці хитросплетіння долі Марксових ідей можливо тільки простеживши їх відносини із змінним реальним історичним контекстом. Вихідною об'єктивною історичною передумовою Марксових роздумів і наукових пошуків були соціальні протиріччя того часу, соціальна нерівність і несправедливість, бажання звільнити людину від соціального гніту, що так природно для юнака, який входить у життя.

Вивчаючи погляди попередників, Маркс прагне не просто надати образ майбутнього, щоб відповідно до нього перетворити дійсність, а виявити реальні закономірності і тенденції розвитку суспільства, щоб побудувати діяльність відповідно до них. Уже в «Економічно-філософських рукописах 1844» центральне місце займає аналіз відчуження праці та реальних можливостей його подолання. Майбутнє він трактує як подолання «самовідчуження людини – і в силу цього як справжнє присвоєння людської сутності людиною і для людини; а тому як повне, що відбувається свідомим чином і зі збереженням усього багатства попереднього розвитку, повернення людини до самої себе як людини суспільної...» [5, с. 116]. Це Маркс розглядає як «дійсне розв'язання протиріччя між людиною і природою, людиною і людиною, справжнє розв'язання спору між існуванням і сутністю, між уречевленням і самоствердженням, між свободою і необхідністю, між індивідом і родом» [5 с.116]. Пошук Марксом об'єктивних, матеріальних закономірностей суспільного життя призводить його до політичної економії. «Мої дослідження, – писав К. Маркс, – привели мене до того результату, що правові відносини, так само точно як і форми держави, не можуть бути зрозумілі ні з самі себе, ні з так

званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII століття, називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії» [6, с. 6]. Відкривши у виробничих відносинах справжню основу і корінь всього суспільного життя, К. Маркс зосередив свою увагу на вивченні капіталістичних виробничих відносин. Цьому і присвячений «Капітал» – головна праця всього життя К.Маркса, кінцевою метою якого було відкриття економічного закону руху капіталістичного суспільства [7, с. 10]. У світлі подальшої долі «Капіталу» і основної колізії XX століття, яка почалася з розколу світу на дві протидіючі соціально-економічні системи та закінчилася припиненням цього протидіючого внаслідок розпаду соціалістичної системи в кінці XX століття, слід зазначити підкреслену К. Марксом з самого початку ту обставину, що розвиток суспільства являє собою природний процес, в якому «суспільство, якщо навіть воно напало на слід природного закону свого розвитку ... не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати останні декрети. Але воно може скоротити і пом'якшити муки пологів» [7, с. 10]. Вся історія радянського суспільства була спробою перескочити природні фази розвитку, які пробивали собі дорогу в різних перетворених формах і відносилися в радянському суспільстві до різного роду рудиментів, недоліків розвитку та іншим «негативним» явищ.

Саме в цьому історичному нетерпінні, спробах наблизити майбутнє, прискорити його прихід (що теж має свої об'єктивні підстави в країні, в якій, з одного боку, реально виявили себе тенденції, закладені у розвитку капіталу, з іншого – широко були поширені добуржуазні відносини) міститься ключ до розуміння історії XX століття і долі «Капіталу». Марксів висновок про історичну тенденцію капіталістичного накопичення, яка полягає в тому, що централізація коштів виробництва та усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою, вона вибухає, б'є година капіталістичної приватної власності,

експропріаторів експропріують [7, с. 773] – був витлумачений як безпосередній заклик до встановлення суспільної власності. Тим часом це зовсім не впливає з логіки К. Маркса, який писав, що «ця експропріація здійснюється грою іманентних законів самого капіталістичного виробництва, шляхом централізації капіталів» [7, с. 772].

У цьому плані становлять інтерес думки К. Маркса, викладені відразу ж за положенням про експропріацію експропріаторів: «Капіталістичний спосіб привласнення, що впливає з капіталістичного способу виробництва, і отже, і капіталістична власність, є перше заперечення індивідуальної приватної власності, заснованої на власній праці. Але капіталістичне виробництво породжує з необхідністю природного процесу своє власне заперечення. Це заперечення заперечення. Воно відновлює не приватну, а індивідуальну власність на основі досягнень капіталістичної ери: на основі кооперації і спільного володіння землею та виробленими самою працею засобами виробництва» [7, с. 773]. Зауважимо, що тут Маркс трактує «перетворення капіталістичної приватної власності, яка фактично вже ґрунтується на суспільному процесі виробництва, в суспільну власність» [там само], як відновлення індивідуальної власності. Це положення порушувалося в дискусіях Ф. Енгельса з Е. Дюрінгом, про нього писав В. І. Ленін, воно по-різному інтерпретувалося в радянський період. І воно дійсно наповнюється різним змістом відповідно до розвитку самої економічної дійсності.

Можливість такого історичного розвитку змісту даного положення міститься в самій діалектиці суспільної власності. Оскільки власність є суспільною, то нею через суспільство володіє також кожен індивід. Інакше кажучи, власність індивіда на фактори виробництва опосередкована його відносинами з суспільством. І від способу цього опосередкування залежить зміст реалізації індивідуальної власності. В умовах машинного способу виробництва воно може полягати в гарантованому з'єднанні кожного індивіда із засобами виробництва.

В постіндустріальному суспільстві, де основними ресурсами стають інформація, знання, здібності людини, суспільна власність на ці ресурси не може реалізуватися інакше

як через оволодіння кожною людиною знаннями, інформацією, здібностями, перетворення їх в свою індивідуальну, особисту власність. Це добре кореспондується із положенням К. Маркса в «Економічно-філософських рукописах 1844» про «істинно людську і соціальну власність» [8, с. 98]. Крім зазначених вище і деяких інших, висловлених у ході дослідження і зовсім необов'язкових для нього, «Капітал» не містить ніяких спеціальних міркувань про майбутній устрій суспільства. Він присвячений виключно з'ясування законів руху сучасного Марксу капіталістичного способу виробництва. Досліджуються товар, вартість, гроші, капітал, наймана праця, зарплата, прибуток, накопичення, земельна рента і т.ін. І нічого більше. Як же так?

Справа в тому, що К. Маркс підходить до дослідження як учений. Він вивчає реальність – капіталістичний спосіб виробництва, і майбутнє потрапляє в поле зору тільки як цілком реальна тенденція розвитку капіталу, існуюча в самій дійсності. Спроба ж домалювати риси майбутнього на основі історично сформованих уявлень про справедливість і рівність означає кінець наукового аналізу і початок чисто ідеологічного підходу. Перетворення «Капіталу» з наукового твору в ідеологічну (тобто, відірвану від дійсності, і таку, що живе за своїми, незалежними від реальності законами) зброю складають методологічну основу всіх його перетворень і пригод.

Саме тому доля «Капіталу» стала схожа на долю релігійних творів. Оскільки «Капітал» ніяк прямо не проектувався на майбутнє, остільки не залишалося нічого іншого як освятити його ім'ям свої власні (не одержані науковим шляхом) погляди на новий устрій світу. А так як між наявною дійсністю, «Капіталом» і образом майбутнього утворюється розрив, невідповідність, то «священне ім'я» можна утримати, тільки захистивши його від наукової критики, перетворивши в абстрактний зразок і незаперечний авторитет, одночасно монополізувавши право тлумачити його значення.

Це повністю збігається зі структурою релігійної свідомості. Різниця полягає лише в іншому формальному позначенні цього процесу. Широком масам в радянському суспільстві впроваджувалася думка про «Капітал» як взірць

наукового підходу до аналізу дійсності, що само по собі правильно. Однак це одночасно означає кастрацію «Капіталу». Адже дійсність вже істотно змінилася. А «Капітал» залишився зразком аналізу тієї дійсності, яка була, але не тієї, яка є. І в цьому сенсі він став мертвим прикладом. А будь-які спроби оживити його винищувалися в корені, так як це руйнувало всю ідеологічну систему.

Проте в рамках ідеологічного підходу спроби перетворити «зразок» в пізнавальний засіб були. Вони полягали в прагненні виділити з економічного змісту «Капіталу» логічну схему, яку можна було б потім накласти на «соціалістичну» дійсність і наповнити новим економічним змістом. Однак такі спроби не увінчалися і не могли увінчатися успіхом. У кращому випадку це було б повернення до «Науки логіки» Гегеля, де в чистому вигляді представлена саме та логіка, яка реалізована в «Капіталі», тобто це було б поверненням до тієї межі, з якого починав К. Маркс і який він подолав, бо логіка невіддільна від реального предмета дослідження, вона і є власною логікою цього предмета. Збіг чисто логічної, розумової схеми з розумовою схемою Гегеля тут носить формальний, непередметний характер і не виражає суті методу Маркса.

Справжнє методологічне значення «Капіталу» полягає зовсім в іншому. К. Маркс досліджує економічну структуру сучасного йому суспільства. Ця структура виросла з попередньої, феодальної структури і переходить в майбутню структуру. Капіталістичний спосіб виробництва, розірвавши природний зв'язок виробників з основним засобом виробництва (в добуржуазних суспільствах – з землею), перетворив з'єднання виробників з основними засобами виробництва в практичну економічну проблему, яка щоразу вирішувалася і виникала знову на основі законів товарного виробництва. Якщо раніше земля як основний засіб виробництва була предметним продовженням людини, його неорганічним тілом, то тепер основні засоби, створені працею і втілючі в собі практично предметно-творчу сутність людини, відчужені від неї.

Це відчуження створило, з одного боку, можливість вивчення сутності людини в її предметному втіленні, з іншого – актуалізувало проблему подолання людиною її відчуженості від

своїєї предметної сутності і відкрило реальні перспективи зняття відчуження за допомогою присвоєння людиною створеного нею предметного світу і перетворення його у власний світ людини. Наукове відтворення капіталістичного способу виробництва створює понятійний апарат, за допомогою якого можна зрозуміти існуючу дійсність, її ретроспективу і перспективу. Справа не в тому, що в «Капіталі» втілена якась логічна схема, вивільнивши яку і знову приклавши до нового предмету, можна отримати науковий опис нової реальності, а в тому, що весь «Капітал», його категорії і поняття представляють методологічний засіб пізнання дійсності, що змінюється. Це можна пояснити і на такому прикладі.

Як пізнати, що таке інфляція? Щоб відповісти на це питання, необхідно використати цілий ряд понять: грошей, ціни, товару тощо. Ці категорії і є тим методологічним засобом, за допомогою якого пізнається інфляція. Якщо немає цих понять, то пізнати інфляцію неможливо. Вона залишиться порожнім звуком, за яким немає реального змісту. Так само і нові економічні явища дійсності можуть бути зрозумілі тільки на основі існуючої системи знань. Як би не змінилася сучасна економічна дійсність, вона виросла з тієї реальності, яка науково описана Марксом, і зрозуміти її без цього історичного і разом з тим логічного початку неможливо.

Так само вихідна економічна система понять служить засобом пізнання минулої дійсності (не в сенсі абстрактної схеми, а як розвинена система категорій, яка дозволяє теоретично відтворити менш розвинені відносини). Саме така методологічна робота знаходиться в зародковому стані і її тільки належить виконати для пізнання як перспективи, так і ретроспективи. У цьому сенсі значення «Капіталу» як методу пізнання сучасності буде зростати. Але цей метод має заглиблюватися, розширюватися в більш повну і конкретну систему в міру теоретичного освоєння нових реальностей. Тому використання методу «Капіталу» передбачає застосування всієї сучасної системи економічних знань, вихідну основу яких утворює «Капітал». Застосування такої методології дає можливість відтворити всю історичну картину, наприклад,

розвитку форм продукту, форм обміну і сучасних грошей, характеру праці і т. ін. [9]

К. Маркс починає аналіз капіталістичного способу виробництва з товару як елементарної клітини капіталістичного багатства. У цій клітині він крім природних відкриває ще й соціальні властивості, носієм яких рід стає тільки в суспільстві. Товар, з одного боку, має споживчу вартість, тобто здатність задовольняти якусь потребу людини, з іншого – мінову вартість, тобто здатність в певних пропорціях обмінюватися на інші товари. В основі мінової вартості лежить вартість, що представляє собою суспільно–необхідні (середні) витрати часу праці на виробництво товару. Вартість, з одного боку, реально втілена в товарі, з іншого – вона непередметна і в предметному тілі товару ніяк не може бути виявлена. Проте, предмет (товар) рухається в економіці за законами вартості. Він, наприклад, може бути відправлений на інший континент, тому що там більш високі ціни, хоча люди відчують потребу в цьому предметі в тому суспільстві, де він зроблений. Або під час кризи він може бути просто знищений, тому що продавати його за низькими цінами не вигідно, хоча в цей же час існують люди, яким цей предмет дуже потрібен.

Доля товару залежить від його вартості і це породжує багато дивного в його поведінці. «... Стіл, – писав К.Маркс, – залишається деревом – повсякденною, чуттєво сприймаємою річчю. Але як тільки він стає товаром, він перетворюється в чуттєво–надчуттєву річ. Він не тільки стоїть на землі на своїх ногах, але стає перед лицем усіх інших товарів на голову, і ця його дерев'яна башка породжує химери, в яких набагато більше дивного, ніж якби стіл пустився за власним рішенням танцювати» [7, с.81]. Так як справжня підстава поведінки товарів залишається прихованою від людини, остання починає приписувати речам неприродні властивості, які вони дійсно набувають в якості носіїв соціальних якостей. Це явище, пов'язане з матеріалізацією суспільних відносин, внаслідок якого відносини між людьми приймають фантастичну форму відносин між речами, які, будучи продуктами праці людини, отримують власне життя і владу над своїми творцями, Маркс називає товарним фетишизмом.

Значення цього аналізу виходить далеко за рамки політичної економії і філософії. Маркс тут, по суті, відкриває світ знакових форм, які через безліч опосередкувань приховують справжній свій зміст і вимагають для свого розуміння спеціального наукового аналізу. Це згодом яскраво проявилось в психології та інших суспільних науках. Даний Марксів аналіз, з одного боку, має велику евристичну силу, він може слугувати методологічною основою для розуміння багатьох сучасних економічних явищ, пов'язаних з функціонуванням фондового ринку, торгівлею правами та ін., з іншого – є історично обмеженим, так як Маркс мав справу перш за все з реальним товарним світом і вважав, що подолання товарної форми зробить відносини прозорими і ясними. Ця обмеженість була обумовлена історично і виявлялася, наприклад, в розгляді грошової форми вартості поряд із загальною, хоча перша є лише сходинкою в розвитку другої; в трактуванні сутності грошей як товару, що виконує роль загального еквівалента, хоча найсучасніший аналіз дозволяє розглядати і товар як представника вартості поряд із знаковими формами реального представлення вартості.

Гроші, таким чином, виявляються представником вартості як еквівалента незалежно від того, що представляє в обігу являє вартість – товар, золоті, паперові або електронні гроші. Це дозволяє синтезувати марксистську і різні функціональні теорії грошей, пояснивши одночасно історичні та логічні їх межі. Саме таким чином працює методологія «Капіталу». Аналізуючи вартість, Маркс відкриває таку соціальну матеріальність, яка, хоча і є незалежною від волі і свідомості людей, але не містить в собі ні грама речовини. Матеріалістичне розуміння історії отримує таким чином конкретно наукове обґрунтування саме в політичній економії. Разом з тим К. Маркс відкриває цілий ряд системних соціальних якостей, носіями яких є речі завдяки тому, що вони включаються в систему суспільних відносин, виконуючи в них роль реальних, символічних або ідеальних знаків. Маркс виявляє подвійність, а в перспективі полісистемність світу. Це знаходить класичне вираження у відкритті двоїстого характеру праці.

Розуміння двоїстого характеру праці як історичного продукту розвитку товарного виробництва дозволяє розкрити як його вихідну основу, що криється у формі спільно-розділеної праці, яка породжує в процесі історичного розвитку, з одного боку, відокремлення і поділ, з іншого – кооперацію і усупільнення праці, розподіл праці на приватну і суспільну, абстрактну і конкретну, так і його перспективну форму, представлену всезагальною працею, в якій знову зливаються приватна і суспільна, абстрактна й конкретна праця, відокремлення стає тотожним усупільненню і т. ін. Наприклад, праця вченого, який, працюючи один в кабінеті, через Інтернет користується кращими бібліотеками світу, використовує результати праці, ідеї своїх попередників і сучасників. Його праця формально гранично відокремлена (він працює один), але реально усупільнена і скооперована не тільки з сучасниками, але і з попередниками.

К. Марксом в «Капіталі» вдалося знайти рішення проблеми, яку до нього ніхто не міг осилити. Він пояснив виникнення додаткової вартості без порушення закону вартості. Ґрунтуючись на цих висновках і досліджуючи процес накопичення капіталу, К. Маркс показує, як відбувається поляризація суспільства, накопичення багатства на одному боці і погіршення становища трудящих.

Ці положення Маркса піддавалися, мабуть, найбільшій критики. К. Маркс, досліджуючи накопичення капіталу, спирався на велику кількість статистичних даних, конкретні приклади. Природно, через півстоліття ці статистичні приклади застаріли. Сучасний робочий, скажімо, в США чи країнах Західної Європи – це досить забезпечена людина, що задовольняє свої потреби на досить високому рівні. Звідси робиться висновок про невірність і застарілість висновків К. Маркса. Однак методологія К. Маркса, як уже було сказано, відкидає пряме накладення теоретичної схеми на дійсність, вона полягає в тому, щоб, спираючись на наукові знання об'єкта дослідження, вивчати всі його зміни і відповідно до цього коригувати і розвивати теорію. На певному етапі розвитку капіталізму частка вартості робочої сили у новостворюваній вартості знижувалася. Це історичний факт. До речі, він не

означає, що життєві умови робочого стають гірше. Адже внаслідок зростання продуктивності праці відносно менша вартість може бути представлена більшою кількістю товарів і послуг.

Але справа навіть не в цьому. Після руйнівної світової економічної кризи 1929-1933 років, який дійсно супроводжувався істотним погіршенням становища трудящих, продемонстрував обмеженість ринкового саморегулювання і необхідність включення механізмів державного регулювання, реагуючи на виклик країн, що реалізують історичну альтернативу капіталізму, останній змушений був пристосовуватися до нових реалій. Починає розвиватися система соціального і пенсійного страхування. Виробництво поступово набуває такий характер, при якому кваліфікація працівника, його культурний рівень і творчі здібності стають визначальним фактором економічного зростання. Стало вигідним вкладати засоби в людський капітал. Це забезпечувало стратегічний успіх у конкуренції і отримання більшого прибутку.

Однак ці процеси виходять за власні рамки капіталу і є його запереченням у власних межах. Все це призвело до того, що частка вартості робочої сили у новоствореній вартості спочатку перестала падати, а потім стала збільшуватися. Час початку зростання частки вартості робочої сили у новоствореній вартості є математично точним визначенням межі початку соціалізації капіталу, становлення елементів нового соціально-економічного устрою в надрах старої форми суспільства.

Зараз в процесі накопичення капіталу з'являються нові тенденції. Якщо у «славне тридцятиліття» після другої світової війни, в розвинених країнах сформувався середній клас, і розрив у багатстві між людьми зменшувався, то зараз він зростає. Це добре показано в роботі Т. Пікетті «Капітал у XXI столітті» [10]. Процеси фінансизації економіки створили нові можливості для накопичення капіталу і зростання розриву у багатстві. Недавно «Лабораторією нерівності у світі» випущено «Доповідь про світову нерівність – 2018». Автори доповіді стверджують, що після 1980 р. на 1% осіб, які отримували самі високі доходи, приходилась вдвічі більша частка зростання цього доходу, ніж

на 50% самих бідних [11]. Ця тенденція викликала новий інтерес до «Капіталу».

Незважаючи на розпад соціалістичної системи, не можна вважати, що зовнішня альтернативність капіталізації і соціалізації історично себе вичерпала. Досвід сучасного Китаю, який відкриває простір для розвитку капіталістичних форм в тих частинах економічного простору, де вони виявляють свої переваги і техніко-технологічно не вичерпали себе, набагато більш відповідає природничо-історичним підходам Маркса: не перестрибувати через закономірні етапи (потрапляючи, як правило, в прірву), а створювати можливості для розвитку та історичного вичерпання закономірних форм.

Незалежно від того, чи буде капітал в історично досяжній перспективі залишатися економічною основою суспільства, на якій розвинуться протилежні йому процеси соціалізації, або він вичерпає свої можливості, поступившись місцем іншій основі, і той, і інший варіант може бути зрозумілий тільки на основі вивчення внутрішніх закономірностей розвитку капіталу, вихідний теоретичний аналіз яких дано в «Капіталі». У цьому сенсі методологічне значення «Капіталу» в історичній перспективі буде не втрачатися, а посилюватися.

До важливих теоретичних досягнень К. Маркса в «Капіталі» відноситься також аналіз додаткової вартості в її загальній формі як такої, незалежно від конкретних форм прояву в прибутку, позичковому відсотку, земельній ренті і т.ін. До цього додаткова вартість досліджувалася тільки в тому вигляді, в якому вона виявлялася на поверхні суспільства, і Маркс показує це в IV томі «Капіталу» – «Теорії додаткової вартості». Однак до того, як додаткова вартість придбала, наприклад, форму грошей, отриманих в якості земельної ренти, вона мала форму надлишкового прибутку капіталіста, ще раніше була втілена в товарах, які реалізувалися в торговій мережі, і в найбільш глибокій основі вона створювалася в самому процесі виробництва товарів. У процесі свого руху додаткова вартість змінює свої предметні і економічні форми, переходячи з виробництва в обіг, з товарної форми в грошову, з форми прибутку в форму земельної ренти і т.д. Вона є загальною основою і субстанцією своїх конкретних форм і як така вона є

особливу реальність, яка повинна бути зрозуміла і теоретично відтворена як така. Саме такий підхід відкриває можливості теоретично обґрунтовано підходити до різних сучасних форм капіталу (людського, соціального, інтелектуального, цифрового і т. ін.)

Завжди так буває, що справді науковий твір, який теоретично адекватно відтворює складний об'єкт, має велику евристичну силу. У ньому виявляються нові аспекти, які актуалізуються разом з розвитком об'єкта. Саме таким твором є «Капітал». У цьому плані хотілося б вказати на аналіз Марксом, кажучи сучасною мовою, економічного простору і часу.

На початку XX століття великий А. Ейнштейн створив теорію відносності, в якій, зокрема, показав відносність простору і часу, можливість перетворення часу в простір і навпаки. Час виявився просто ще одним виміром чотиривимірного простору-часу. Те, що і в голову не могло прийти на рівні буденної свідомості (наприклад, зменшення довжини предмета при великих швидкостях руху) стало науково доведеним положенням, підтвердженням експериментально. У світлі цього не дивно, що М. Бакунін, ділячись своїми враженнями про «Капітал» К. Маркса, зауважив, що К. Маркс, напевно, пожартував, кажучи про матеріалізації часу. Але це був не жарт.

Досліджуючи феномен втілення суспільно необхідного часу праці в товар, К. Маркс по суті аналізує перетворення часу в простір товару. За Марксом, вартість – це суспільно необхідний час праці, втілений у товарі, а значить, і в тому фізичному просторі, який займає товар. Правда, в результаті цього фізичний простір стає разом з тим і соціальним. Але це збіг фізичного і соціального (точніше економічного) простору є лише вихідною формою розвитку власне економічного простору-часу. Втілення вартості в реальних золотих грошах, як загальному еквіваленті, відокремлює економічний простір-час від фізичного простору товару, але зберігає його в фізичному просторі реальних грошей (золота). У сучасному світі з розвитком ідеальних (електронних) грошей, економічний простір відокремлюється від своїх конкретних форм і виступає в своїй чистій формі. Гроші вже представляють вартість в

чистому вигляді, як згусток суспільно необхідного часу, його просторову локалізацію, як час, що став економічним простором і набув єдиної з простором форми економічного простору-часу. Тепер стало можливим в лічені секунди (практично миттєво, долаючи час) переміщати за допомогою електронних переказів грошей величезні багатства з континенту на континент, ущільнювати і розріджувати економічний простір.

Для багатой людини, як власника згустку економічного простору-часу, поснідати в Нью-Йорку, а повечеряти в Парижі – не проблема. Це «не відстань і не час». Або це така відстань-час, яка коштує, скажімо, 800 доларів США. А бідна людина може кілька років працювати, щоб накопичити суму грошей, що дозволяє подолати фізичний простір, наприклад, між Києвом і Парижем. Вартість – це економічна форма подолання обмеженості фізичного простору і часу.

Виходячи з Марксової теорії вартості, простежуючи реальні ретроспективні і перспективні зміни товарного світу, можна зрозуміти як ті зародкові форми, в яких вартість втілювалася в докапіталістичній світі, так і ті, в яких вона буде функціонувати в майбутньому інформаційно-мережевому суспільстві. Відпадуть форми матеріалізації часу в товарі та реальних грошах, відбудеться відділення часу праці від часу виробництва блага, пануючі блага втратять речовинний характер (інформація, здатності людей), і вартість перетвориться в необхідний час відтворення блага. Така теорія вартості, зовні здавалося б нічого спільного з трудовою теорією вартості К.Маркса не має, прямо впливає з неї як зі свого логіко-історичного підґрунтя і набуває нового образу разом з новою формою суспільства, в якому вона функціонує. На основі цієї теорії можна пояснити вартість і прав, і інформації, і ідеальних продуктів, що незрозуміло з точки зору трудової теорії вартості, якщо її сприймати догматично.

Аналізуючи вартість, К. Маркс задовго до А. Ейнштейна відкрив відносність простору і часу в економічній сфері. І це випередження має також історичне пояснення. Економіка, її рух набагато ближче (просторово і історично) людині і практично актуальніше для нього, ніж світ великих (космічних) відстаней і

швидкостей. І відмовлятися від методологічних можливостей «Капіталу» К. Маркса було б дуже нерозумно і непрактично.

Досить повне розуміння «Капіталу» можливо тільки з його підготовчими матеріалами, які часто розкривають Марксову методологію глибше, ніж відпрацьовані висновки, що містяться в «Капіталі». У цьому аспекті варто звернути увагу на Марксове розуміння додаткової вартості як перетвореної форми вільного часу. Людина виділяє себе з тваринного світу виробництвом знарядь праці. В цьому процесі вона стає вільною від природної необхідності і стверджує себе як творчу істоту. Час створення знаряддя праці був першою формою вільного часу людини, який виступав у перетвореній формі необхідного часу праці. В міру вдосконалення знарядь і підвищення продуктивності праці цей необхідний час скорочується, в результаті чого знову утворюється вільний час. Однак останній далі заповнюється працею, перетворюючись, таким чином, в додатковий час праці. Разом з цим з'являється можливість присвоєння додаткового часу, праці і продукту виробника іншими людьми, що реалізується спочатку в рабовласницькому, потім в феодальному і, нарешті, в капіталістичному суспільстві. Те, що спочатку було вільним часом, завдяки заповненню його працею, стало додатковим часом, втіленим в додатковому продукті. Останній перетворився, в свою чергу, в капіталістичному суспільстві в додаткову вартість. Це створило економічний базис, з одного боку, для вивільнення частини робочого часу і перетворення його у вільний час розвитку людини, з іншого – для перетворення часу праці завдяки зміні її змісту і характеру із засобу заробляння на життя в форму самовираження і самореалізації людини у виробничій сфері.

Це означає, що вся економічна історія людства є історією створення людиною вільного часу як простору для свого розвитку. Однак в ході історичного розвитку вільний час набуває перетворені і відчужені від людини форми додаткового часу (праці, продукту, вартості). Разом з тим це відчуження створює об'єктивні передумови для свого власного заперечення і повернення вільному часу (на новій історично збагаченої основі) його справжнього сенсу як часу вільного всебічного розвитку людини.

«Капітал», таким чином, є справді гуманістичним твором, який перетворює гуманізм з абстрактного гасла і заклику в науково обґрунтовану, реалізовану в самій дійсності, тенденцію розвитку людського суспільства. Він розкриває історичний шлях через відчуження до свободи і дає методологію пізнання і перетворення світу.

1. Бузгалин О., Колганов А. Глобальный капитал. В 2-х т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rabkrin.org/buzgalin-a-v-kolganov-a-i-globalnyiy-kapital-dvuhtomnik/>

2. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / пер. с фр. А.Л.Дунаев, науч.ред.пер. А.Ю.Володин. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.

3. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 29. – М.: Издательство политической литературы, 1973.

4. М.Блауг. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело ЛТД, 1994.

5. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. – Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 42.

6. Маркс К. К критике политической экономии. – Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 13.

7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 23.

8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 42.

9. Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. – LAP LAMBERT Academic Publishing. – 516 с.

10. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / пер. с фр. А.Л.Дунаев, науч.ред.пер. А.Ю.Володин. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.

11. World Inequality Report 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-english.pdf>